

SZELLEMMÓRIÁSOK NYOMÁBAN

Balassagyarmat kicsiny település, egy dologra azonban jogosan lehet büszke: falai közt szellemóriások éltek. Volt, aki csak egy-két napra szállt meg itt, mások huzamosabb ideig munkálkodtak Gyarmaton, s e városban találkoztak a sorsukat meghatározó szerelemmel, de akadt e kiváló szellemek közt olyan is, aki gyermekkorának egy részét töltötte az Ipoly mentén, s „Tündérvárosként” vonultatta be a palóc fővárost a halhatatlanságba.

Petőfi Sándor, a magyar irodalom csodagyermeké, 1845-ben és 1847-ben szállt meg Gyarmaton, és úti jegyzeteiben örökíti meg élményeit. De hát milyen is volt az a fogadó, mely szállást adott neki? A ma már igen-csak átalakított házról, amelynek földszintjén üzlethelyiségek sora kapott helyet, s melynek kirakataiban konyhafelszerelések, szerszámok kínálják megvételre magukat, nehéz elhinni, hogy egykor fogadó volt. Az egykori klasszicista stílusban épült házat bizony az új keletű fogyasztói igények, a kényyszerűen szükséges átfalazások, ablaknyitások elcsúfították. A kétszintes épületre – a főutca felőli homlokzaton kívül – csak az emeleti szint hűvös eleganciája, a főfalak és a tömeghatás emlékeztetnek. Nem baj. Chesterton híres versében, amikor gúnyolják, szidják a szamarat nagy fülei miatt, a beszédes állat azzal védekezik támadóival szemben, hogy neki mégis adatott egy nap, amikor minden csúfsága ellenére fontossá válhatott: pálmák vasárnapján bevitte Krisztust Jeruzsálembe. Így vagyunk ezzel az épülettel mi is. Mindegy, hogy néz ki most: neki megadatott, hogy lássa a költőzsenit.

A gasztronómia, a vendéglátás, a szállásolás történetében a 18. század második felében történelmi fordulat következett be. A változás színhelye, mint Európa történetének annyi, egész kontinensre kiható fordulata, Franciaország volt. Megjelent a „restaurant”, a manapság is ismert étterem őse. Az új típusú étkeztetést a szentimentalizmus szellemi áramlata hívta életre, amely nem szégyellt az emberi lélek esendőségéről, fájdalomról, esetleges betegségeiről szólni. Diderot és köre, az enciklopédisták vetették fel az ötletet, hogy a lélek betegségeit a test ápolásával – főképp a választékos étkeztetéssel – lehet orvosolni. Ezért a francia „restaurir” =

helyreállítani igéből képzett szóval olyan éttermek létrehozását szorgalmazták, melyek a középkori fogadók kínálatával szemben nem csak egytálétellel, hanem választható ételek sorával fogadják vendégeiket. Eddig, a középkorias fogadóban rendszertelenül ízesültek egymáshoz a raktár, a fogadós családjának lakhelye, a konyha, az étkeztetés, a szállás helyiségei. A restaurant megjelenésével azonban kialakult a modern kor világos szállodaszerkezete. A földszintet a raktár, a fogadós szobája, a konyha mellett megnövelt étkezőtér képezte, míg az emeleti szinten a vendégek szállásai kaptak helyet.

A szállodáknak ez a típusa a nagyobb magyarországi városokban a reformkorban terjedt el, s kevés okunk van feltételezni, hogy a megyeszékhely Gyarmat városa ne rendelkezett volna ilyen fogadóval. Az épület Kossuth Lajos utca felőli, talán legépebben maradt része tekintélyes épületről tudósít. Itt található az az eredeti, ívelt kökerettel szegélyezett kapualj, melyen áthajtva a kocsival érkező vendégek a belső udvarra érkezhettek, s állomásoztathatták járműveiket. Elképzelhető, hogy ez volt a fogadó főbejárata is, s a földszint főutca felőli oldalán csupán ablakok nyílottak. Arra, hogy ez a kapualj cáfolhatatlanul az egykori fogadóhoz tartozott, a belépő jobboldalán nyíló pince szolgáltat kétségtelen bizonyítékot. Ez a pinceborozóként működő hatalmas földalatti terem az épület főutca felőli homlokzatáig húzódik, mintegy szerves tartozékként az épületnek. Nehéz is elképzelni, hogy a szőlőtermesztésről híres város, amely még pecséttrajzában is szerepeltette a szőlőfűrtöt, olyan fogadót működtetett volna, amelynek ne lett volna kiterjedt borpincéje.

Az Alföld csárdáihoz, egytálételeihez szokott költőt, akit utóbbi éveiben szerény pesti bérelt szobákban ért az éjszaka, gyarmati szálláshelyén merőben új hatások érhatték. Nem szűk, kármentős helyiségben fogyaszthatta vacsoráját. Az alföldi fogadókkal ellentétben nemcsak a parasztság különböző rétegei, hanem a társadalom széles palettája tárulkozhatott szeme elé: vidékről beutazó földesurak, vármegyei tisztségviselők, a helyi polgárság egyéb tagjai fogyaszthatták közelében a palóc konyha változatosságáról is tanúskodó ételeiket. A mindig anyagi gondokkal küszködő költő valószínű a legszerényebb szobák egyikét kaphatta éjszakára. Föltehetően ezek a szobák is az emeleten voltak, s a megemelt szinten, az ablakból az utcára kitekintve elégedett lehetett akkori létezésével. Aztán kora reggel a garabonciás költő leballagott a lépcsőn. Még intett egyet a fogadósnak, talán mondott is egy-két köszönő

szót a jó tartásért, míg a felkelő nap megvilágította karcsú, fiatal alakját az ívelt kapukeret között.

Tudjuk, hogy gyarmati útja során Petőfi a város „roppant börtönét” is megcsodálta. Nyilván az épület méretei nyűgözhatték le először. Az Ipoly lapályán, a Cserhát nyúlványai által övezett medence közepén meghökkenítő épület-óriásként magasodhatott az újonnan emelt börtön. Egy hatalmas talpára állított henger, mely ablakszemeivel már messziről fölfigyelt a felé igyekvő utazóra. A Balassák által építtetett katolikus templom, a vármegyeháza, s a dombon emelt evangélikus templom mellett ez az új épület határozta meg a 19. század első felében Balassagyarmat látképét. Az ókori Róma centrális alaprajzú építményeire emlékeztethette a kör alaprajzon fölépült börtön. Egy „nógrádi Colosseum” körvonalai bontakozhattak ki előtte.

A reformkorban épült börtönöknek valójában kevés közük volt az uralkodó építészeti stílusokhoz. A funkció követelményei szabták meg az épület téralakítását. A történeti közgondolkodás számára kevésbé ismert, hogy a reformkor haladó eszméi között mennyire fontos szerepet töltött be a fogházjavítási program. Eötvös József, Széchenyi István, Tóth Lőrinc, Szemere Bertalan, Bölöni Farkas Sándor, – hogy csak néhány nevet említsünk – értekeztek a kérdésről. Ők úgy gondolták, hogy Magyarország korszerűsítése abban is megmutatkozik, hogy a társadalom miképpen bánik a társadalomból kirekesztett elítéltekkel. Nyugat-Európát és az Amerikai Egyesült Államokat ekkor kétfajta börtönrendszer jellemezte. Mindkettőhöz komoly liberális megfontolások fűződtek, melyek a börtönévek megkönnyítésére s a szabadulást követő társadalmi beilleszkedésre irányultak. Az egyik elképzelés szerint, melyet „magányrendszernek” hívtak, a rabok rossz hatással lehetnek egymásra, ezért a fogoly lelki-fizikai egyensúlyát a meditáció, az egyedüllét, s így az egyszemélyes cella biztosíthatja. A másik nézet viszont, amelyet „hallgatásos rendszernek” neveztek, megengedte, sőt szorgalmazta a nap nagyobb részében a rabok közös együttlétét valamely műhelyben munkálkodva – miközben tiltotta a foglyok egymás közötti társalgását, a beszédet. E rendszer támogatói szerint éppen a közösség őrzi meg a fogoly testi-lelki egészségét. Bölöni Farkas Sándor, a kolozsvári születű utazó az 1830-as évek elején Észak-Amerikában járva mindkét börtönrendszer példáit tanulmányozta, s talán a „hallgatásos rendszert” találta elterjedtebbnek és rokonszenvesebbnek. A két rendszer nyilvánvalóan a börtönök

térelosztásában is megnyilatkozott. Az előbbi apró cellák tömkelegét tételezte, az utóbbi a cellák mellett nagy termeket is megkövetelt.

A balassagyarmati börtön eredetileg a „magányrendszer” szerint épült. A külvilág felé nyíló emeleti ablakai valójában egy-egy körfolyosót világítanak meg. A cellák ajtajai – velük szemben – a belső gyűrűből nyílnak, míg az apró szobák ablakai a harmadik körfal által övezett úgynevezett világító udvarra, tehát befelé néznek. Nagy műhelyeket a börtönhöz eredetileg nem építettek.

Azt, hogy az itt raboskodó reformkori foglyok, szigorú magányban töltve napjaikat, mennyiben igazolták a „magányrendszerhez” fűződő reményeket, nem tudjuk. A gyarmati börtön azonban a reformkori fogházjavítási programok – végső soron az ember jobbá tételének szimbóluma is lehet.

De ha már Petőfi feljegyzéseinek tartunk, elmondhatjuk, hogy megnezte „az igen szép megyeházát” is. Az 1835. október 19-én ünnepélyesen átadott. Kasselik Ferenc által tervezett épület avatásán Déryné Széppataki Róza is részt vett *A bársony cipő* című színdarabbal. Zádor Anna, a magyarországi klasszicista építészet mindmáig legrangosabb kutatója meglepve tapasztalta, hogy az európai művészet utolsó egyetememes érvényű stílusa, a klasszicizmus mennyi helyi ízzel gazdagodott Magyarországon. Kasselik megyeházája, miközben alkalmazza a klasszicista építészet jól ismert elemeit: a timpanonnal ékesített homlokzatot, az egyszerű keretezésű – ókori hagyományokat idéző – ablakokat, gazdagon merít a barokk építészet eredményeiből. Ráadásul olyan vívmányokra támaszkodik, melyek a magyarországi kastélyépítészetben alakultak ki. A megyeháza főutca felőli frontjának erőteljes központi épülete, az ívelt záródású, széles kocsibejáró egyaránt az úgynevezett gödöllői kastélytípusból átvett örökség. Így Kasselik műve szerves folytatása egy korábbi építészeti irányvonalnak, ám híven tükrözi az akkor újszerű klasszicizmushoz való igazodást is. Az építészet az általa kiváltott esztétikai élményben, valamint az általa létrehozott lakásra, munkára alkalmas terekben nyeri el értelmét.

A balassagyarmati megyeháza az iméntiek okán mind látványa, mind terei szempontjából az otthonosság érzetével tölthette el a reformkor polgárait. Ez a hatása számunkra is megmaradt: egyszerűsége, stílusának helyi zamata nélkül el sem tudnánk képzelni a főteret. Kilenc évvel az avatóünnepség után, 1844 telén jött el az a bál, amikor a pompás nagyteremben, az ifjú táblabíró, Madách Imre egy oszlophoz támaszkodva a

szilaj táncú, kacér bihari leányt, Fráter Erzsikét figyelte. S leesett az a bizonyos karkötő, amely az első táncot hozta magával, s ezzel együtt azt a végzetes szerelmet, mely nélkül – közhelyszámba megy – szinte bizonyos, hogy nem születik meg a magyar irodalom egyetemes érvényű műve, *Az ember tragédiája*. Éva alakját köszönhette Madách Balassagyarmatnak s a megyeházának, éppúgy ahogy a „szalmaesküdt” Mikszáthot is e városban, ebben az épületben hivatalt vállalva hozta össze a sors majd harminc évvel később a regényes szerelemmel, Mauks Mátyás főszolgabíró leányának, Mauks Ilonának személyében. Itt csempészte a „principális úr” aktái közé az iratot, miszerint: „Én alulírott szavamat adom, hogy Ilonka lányomat egy éven belül Mikszáth Kálmánhoz adom feleségül.” Aztán minden szülői tiltakozás ellenére valóban feleségül vette Ilonkát, azt a nőt, akivel kétszer is házasságot kötött az életben.

A megyeházától szinten közhajításnyira, a katolikus templom és az Ipoly között található egy varázslatos kis ház, a Templom utca 10. Kell-e érdekfeszítőbb színtér egy gyermek életéhez? Egyik oldalon a zömök arányú katolikus templom, a „hit kövülete”, a másikon a kanyargó Ipoly, melynek környéke sűríti mindazt a csodát, amit a természet az ember számára nyújthat. A titkoknak ezt a két birodalmát, a természet ősszállapotát tükröző Ipoly-mentét és az emberi szellemet jelképező templom-épületet, mint valami köldökzsinór köti össze az a kis utca, melynek oldalán Szabó Lőrincék balassagyarmati háza állt. Ilyen térbeli határok közé esett a gyermek, a majdani költő otthona.

Voltak időben is kijelölhető pontjai a gyermek hajlékának. Közöttük fölfénylett a napnak az a szakasza, melyben felhőtlenül örülhetett a gyermekkor világának. De eljött a napnak az a része is, melyben megszűntek játékaik s eltűnt jókedve. A napok kétfelé váló hangulatát Szabó Lőrinc vasutas édesapjának kedélyállapota szabta meg, aki a mindennapi robotba belefáradva hazahozta keserűségét, s véget vetett az otthoni vigalomnak. Az érett költő a *Tücsökzene* című versciklusában így ír erről: „ha munkába, a gond vele ment, vele jött vissza, mikor megjelent”. Mindennek színhelye egy apró polgári ház, az Ipoly felé tartva a bal oldalon. Az épület még a mezővárosi, paraszti múltra emlékeztet, nem hivalkodó, szerényen belesimul az utcaképbe. Keskeny sátozott díszíti a homlokzatot, piciny ablaktükrői megszeppenten néznek az utcára. A boltív alatti míves fakapu olyan kapualjat zár be, melynek küszöbét inkább iparosok, kereskedők, tisztviselők koptatták. A kapualjból egy cserepes virágokkal övezett udvarra nyílik kilátás. Bent, a faburkolatos szobákban

szinte nappal is homály dereng. A polcokon a többre hivatott apa könyvei sorakoznak, aki „kimaradt a negyedikből a latin miatt”. Felmenői papok, tanítók, nyomdászok voltak – írta róla később a sorsát megértő fiú, aki apja távozta után a nyomasztó sötétből alighanem kétszeres erővel rohant ki a napsütötte udvarra. Mámoros világérzékelés lehetett az apai szigor alól kimenekülő gyermek élethabzsolása, a szabadság intenzív átélése a korlátoktól való ideiglenes szabadulásban. Épp ezért a maga teljességében élhette meg gyermekkorát. Számára ekkor „még egy volt a világ”. Hitte, hogy a sárkány „éppúgy él, csak egy kicsit távolabb, mint mi a Templom utca 10. alatt”.

Szabó Lőrinc gyarmati élményei verssé formálva helyet kaptak költészetében is. Az apa, aki évtizedekkel később mégiscsak megsejtett fia költői nagyságából valamit, a versek olvastakor balassagyarmati éveit is felidézhetette. E költemények megértése során történhetett az a megható eset apa és fia között, melyet az utóbbi így jegyzett fel: „megigazította pápaszemét s szégyellősen magához szorított: Hát ez, fiam... valami... nagy dolog”.

T. Pataki László

KÉTARCÚ EMBER – ESZE TAMÁS

A vezérlő fejedelem tarpai brigadérosának vérszerinti rokona, dr. Esze Tamás, száz éves lenne. Szekszárdon született 1903-ban, kilencven évesen, hosszú betegség után tíz éve, 1993-ban hunyt el a fővárosban. Történész, irodalomtörténész, a református konvent levéltári és könyvtári előadója, tudományos gyűjteményeinek főigazgatója.

Hatalmasra duzzasztott (17 évesen kezdte) irodalomtörténeti és Rákóczi korabeli tárgyi dokumentum gyűjteményeit jóval halála előtt gondosan válogatva, szó szerint szétsztozta. Balassagyarmatra, a helytörténeti tárba, a híres Szinnyi-féle magyar irodalomtörténet „dúsgazdag” folytatásának tekinthető, továbbfeldolgozásra érdemesült, ám kevésbé ismert forrásanyag került – majd’ hetven év! folytonos gyűjtésének gyümölcse.

Húsz sornyi szócikk az *Új Magyar Irodalmi Lexikonban* és további 18 sűrűn szedett kisbetűs sor műveinek felsorolására – mindössze ennyi, ami megjelent róla. Nem írt önéletrajzot, naplót, sem kései, összegző visszaemlékezést, nem írt róla biográfiát mindmáig senki. Ő maga megírta a 16–17. századi magyar protestantizmus történetét, feldolgozta a Rákóczi-kor társadalom-, egyház-, irodalom és pénztörténetét, művei között találjuk a nagybányai, kassai, kolozsvári pénzverőházak történetét II. Rákóczi Ferenc korában.

Összeállította a kuruc költészet hiteles antológiáját Köpeczi Bélával közösen, leírta Rákóczi tiszántúli híres hadjáratát, készített antológiát a magyar költészetéről, a Bocskaytól Rákócziig terjedő időszakról, revízió alá vette az úgynevezett „Mercurius-kérdést” – a *Mercurius Hungaricus* a Fejedelem és Ráday Pál latin nyelvű lapja volt –, a nemzet önvédelmét szolgálta az európai uralkodók előtt a szabadságharcot lejáratozó vádaskodásokkal (Habsburgokkal) szemben.

Közreadta a Fejedelem kancellárja és első számú diplomatája, a Nógrádhoz kötődő Ráday Pál iratait, leírta a magyar reformátusság útját a reformációtól napjainkig, könyvet írt nagy elődje-szellemi-vérrokon öse, *Esze Tamás és Tarpa* kapcsolatáról. Hetvenötödik születésnapján megkapta a Magyar Népköztársaság Zászlórendjét. Balassagyarmat díszpolgárának választotta nem sokkal végzetes betegsége és bekövetkezett halála előtt.

„MA DÍJNOK LENNÉK GYARMATON”

Buda, 1985 április eleje. A Fehérvári úti nagy sarki skálaáruháztól nem messze lévő otthonában fogad, már túl van a megtisztelő díszpolgári elismerésen. Iratokkal, könyvekkel, régi tárgyakkal zsúfolt lakás, a falon, a fűtésrendszer csövére dróttal felerősítve, nehéz, díszes keretben a tarpai ős nemesi oklevele. Ez azonban megszólalásig hű fotómásolat csupán.

– A református teológián kezdtem 1921-ben, de már a második évet a bölcsész egyetemen folytattam Pesten, majd Debrecenben, mert aki a teológiáról egyetemi tanulmányokat akart folytatni, azt elkerülhetetlenül fel kellett venni. Így lettem először „kétlaki” ember. Végtelenül hálás vagyok a református egyháznak, mert ha nem segít, akkor én ma díjnok vagyok valahol Balassagyarmaton. A családnak nagyon nagy a hűsége a

református egyházhoz. Az Esze család jobbágy volt, az egyház emelt ki bennünket. A nagyapám nagyapja árva gyerekként bekerült a kollégiumba. Az egyház kitaníttatta, öbelőle híres Szatmár megyei szenátor lett. Ő építette a szatmári „láncos templomot”, s ő volt a szatmári színészek pásztora.

– Nem vagyok különösen kegyes ember. Egyetértek mégis Illyés Gyulával, aki fölvetette: ha nincs reformáció Magyarországon, volna-e ma magyarul beszélő ember? Azt felelte rá, hogy nem. Tehát, nem annyira a vallási jelleget hangsúlyozom az egyházban, hanem a hálát és megbecsülést, amiért ez az egyház a magyar nyelv és művelődés fennmaradásáért végzett. Erről valóban sokat írtam. Sok előadást tartottam. Professzorként a budapesti teológiai kollégiumban, ami úgy ért véget, hogy megválasztottak a Duna-melléki kerület főkurátorává.

– A református egyház nem hierarchikus szerkezetű. Nincs püspöki hatalom. Az egyház kormányzásához mindig két ember kell: a püspök és a főgondnok. Ez utóbbi olyan magas státus volt korábban, hogy például egyik elődöm Tisza István volt. Külön egyházi törvényerejű rendelet határozza meg a püspökök és a főgondnokok státusát. Ma is kétarcú ember vagyok, mert például minden évfordulón külön hangsúlyozzák az elismeréskor, hogy nem csupán a régi egyházért, a történelemért is cselekedtem, amikor ötvenhatban a szociális megbékélést szorgalmaztam. Vállalom ezt a korszakot, bár én keresztyén ember vagyok, nem szocialista, de már gyermekkoromban tisztában voltam azzal – látva a gyarmati úri osztály dolgait –, hogy ez valamikor összeomlik majd. Nem volt más út. Nem lehetett. A végső lehetőség volt ez akkor. Sok tévedés után olyan országban élek, ahol az ember otthon érzi magát.

„NEM HALLGATHATOK A VAJAI ESETRŐL”

– *Professzor úr a vajai múzeumnak is jelentős gyűjteményt adományozott.*

– Nem szeretek erről beszélni, „ügy” lett belőle, elsősorban azért és még folyamatban van. Mindenesetre megjelent nálam egy fiatalokból álló kis csoport, jó tíz évvel ezelőtt. Ők felajánlották, hogy életművemet három nagy kötetbe összegyűjtve kiadják. Ezt a munkát egyszerűen szólva megakadályozta Vaja azzal, hogy nem adta ki még nekem sem a megfelelő anyagot. A szerződést a minisztérium sem hagyta még jóvá,

tehát a kérdéses dokumentáció ma is a tulajdonom. Mégsem nyúlhatok ahhoz, ami jog szerint egyébként ma is az enyém, s ezáltal megakadályozom azt a munkát, amit egykori tanítványaim följánlottak (a munka nem készült el – *a szerk.*), mert az óriási méretű gyűjteményhez nem tudok hozzáférni. Életem legnagyobb válságában élek. Alig egy hónap múlva választ kell adnom vagy végérvényesen visszautasítanom tanítványaimat.

– Vajával úgy kezdődött a baj, hogy azt az emlékszobrot, amely alatt Vay Ádám, Rákóczi után az első ember, a marsall van eltemetve, egy helybeli ember meggyalázta. Ismeretes, hogy Rákóczit, Bercsényit, Vay Ádámot és a kuruc emigráció többi tagját is az állam hazahozta a század elején. Vay Ádámot, református lévén, a vajai reformátusok templomkertjébe temették el. A korszak nagy művésze, Holló Barnabás készített föléje emlékmű-szobrot, amelynek csúcsán a magyarok legősibb szent madara, turul szárnyal. Kétszer egymás után traktorral lehúzta az a valaki a szimbólumot. Az elidegenedett viszony köztem és Vaja között voltaképpen erre vezethető vissza. Szabolcs és Nyíregyháza is igyekezett a szégyent meg nem történnétek tekinteni, vagy inkább tekinteni, én pedig azt követeltem, hogy szolgáltatassanak elégtételt Vay Ádám tábornagnak. Mégpedig úgy, hogy a múzeumban alakítsanak ki egy reprezentatív emlékszobát. Ez húzódik immár hosszú évek óta, mindig megígérik... Azt az embert, aki ezt a gázságot többször elkövette, egyszerűen futni hagyták. Hogy' vigyem a világ elé az esetet?

– Magyar ember vagyok, mégis elgondolkoztat, hogy a csehszlovákok, meggondolván a dolgot, szépen visszaállították a kassai dóm termére a Rákóczi emléktáblát. A felvidéki magyarság engem kért ünnepi szónoknak. Míg a csehek nem törték össze, múzeumba vitték a korábban lecsavarozott emléktáblát, körülbelül ezzel egyidőben Rákóczi legjelentősebb emberének emlékét itthon kétszer meggyalázták. A méltó emlékhelyet a vajaiak nem valósították meg, emlékszobácskát alkottak, azt azután az Esze Tamás laktanya egyik fiatal tisztje szemlélte: „*Amit ott láttam, az egyszerűen felháborító...*” – ez állt a fiatal hadnagy jelentésében. Mindezekben érintett a református egyház is, mert a kert, ahol a Vay emlékoszlop állott – egyházi tulajdon. Ezt a helyet is gyalázat érte. Roppant érdekes, hogy a helybeli emberek, amikor látták, hogy ott forgolódom magam is és próbálok rendet teremteni, elégtételt szerezni a marsallnak – miként a mesékben, a nép elküldte hozzám a falu legöregebb emberét.

„Mi már csak magában bízunk – mondta az öreg –, tegyen meg mindent a falu becsületéért, hogy a turulmadarat visszahelyezzék.”

Történt ez akkor, amikor a nagy nyelvész, Pais Dezső kimutatta, hogy szinte tízezer év távolságból örök jelkép a turulmadár. Azt vette rossz néven a város, a megye, hogy rákényszeríttem őket: hozzák rendbe az emlékhelyet. Ez nem valamiféle személyes keserűség, ez nemzeti ügy és előttünk a kérdés: Magyarországon egy nemzeti hőst lehet-e minden következmény nélkül meggyalázni? Az Akadémia jogtanácsosát megkérdeztem, jogilag hogy minősíthető az eset? „Nemzeti hős és szimbólum meggyalázása” – a pontos meghatározás. Nevemnél fogva is – Vay és Esze Tamás együttműködtek, becsülték egymást – adósa vagyok Vay Ádámnak. Nem hallgathatom el az esetet, mert másként önmagamot sem tudom elviselni.

MIKSZÁTH FIGURÁI VALÓBAN LÉTEZTEK

– *Professzor úr, megmaradva a párhuzamnál, milyen rokoni ágon kötődik Rákóczi ezredes brigadérosához, Esze Tamáshoz?*

– Nem vagyok a leszármazottja, édesapjának vagyok a leszármazottja és egyben annak az ágnak az utolsó férfi tagja. Ezért van az, hogy a gyűjteményeimet életemben elajándékoztam mindenhova. Meg akartam akadályozni azt, ami sajnos gyakran előfordul még, hogy nemzeti kincsek elkallódhatnak. A vajai károkozást például megelőzte egy rablás a Széchenyi Könyvtárban, annak előtte az Országos Levéltárban, ez egy folyamat, ami mostanában elkezdődött. Ezért adtam oda sok minden más értéket Balassagyarmatnak, Vajának, Szekszárdnak, a honvédeknek, mindenütt díjmentesen adta azt, ami a helyhez illő. Biztos kezekbe kerültek ily módon. Nem tudom eléggé dicsérni, milyen nagyszerű emlékszobát hoztak létre, például az adományomból a vajai Esze Tamás lakatya katonái. Érdeemes felkeresni őket. Családi iratokról van szó elsősorban, tárgy szinte csak ez az egyetlen címeres oklevél van nálam, amelynek eredetijét az utolsó pillanatban mentettem meg, mert ahol volt, ott elhanyagolták. Repedések kezdték ki a felületét, a Nemzeti Galéria küldötte megtekintette, azt mondta: „azonnal restaurálni kell”. Esze Tamás nemesi levele, kelt 1708-ban, egész kis vagyonba került, amíg restaurálni tudtam. Magyarországon nincs iratrestaurátor, csak egy nagyon öreg úr. Egy szál egymaga merte csak vállalni. Nemzeti, felbecsülhetetlen értékű kincs mindenképpen. Negyvenötben, amikor kezdték kihordani a romokat és

feltárni, menteni a még hozzáférhető dokumentumokat, az amerikai államokbeli Minnesotai Egyetem magyar származású, magyar tanszéki professzora annyi pénzt kínált érte, hogy azon a pénzen bármelyik balatoni villát megvásárolhattam volna akkoriban. Gondolják el a keserűséget, nemet mondtam, pedig a háborúban mindenünk odaveszett, és akkor itt egy hazai múzeumban megy tönkre. A Nemzeti Galériának kellett közbelépni, hogy ne pusztuljon el.

– *Professzor úr, kérem, ismertesse, mit tartalmazza az a gyűjtemény, amelyet Balassagyarmatnak ajándékozott és amelyet úgy emlegetnek: „a Szinnyei lexikon folytatása?”*

– A Szinnyei-féle irodalomtörténet tizennégy kötet. Ezt azonban valamilyen okból kiindulva nem gazdagították elég bőkezűen balassagyarmati, sőt nógrádi életrajzokkal sem. Gulyás Pál professzortól kértem, hogy amit ő a Szinnyeivel elkezdett, azt én olyan mértékben gazdagíthassam, hogy az egész gyarmati és nógrádi kultúra benne legyen. Hóman Bálint volt akkor a miniszter, nem tudta tovább finanszírozni a munkát, így az egész folyamat a „D” betűnél megakadt. Később mégis végig folytattam, gazdagítottam 1788-tól 1944-ig terjedően. Egész falnyi területet betakarna élére állítva minden kis cetli, és ezt csinálom tovább azóta is. Igazi örömet találok benne, az újabb megjelent részeket a városnak továbbítom.

– Nyolcvan éves lévén, még frissen emlékszem Mikszáth Kálmán írói figuráira. Tőlük önéletrajzi visszaemlékezéseket kértem, igazi gyarmati különlegességek, ők is benne foglaltatnak a gyűjteményben. Madách dokumentumokat is szép számban találtam. Átnéztem azt is, amit azt hiszem eddig csak én tettem meg – a Széchenyi Könyvtár úgynevezett aprónyomatvány gyűjteményét töviről-hegyire. Kilométer hosszan húzódhatnának, ha egymás mellé tennénk valamennyit. Ezt adtam oda, ugyanezt, ugyanígy még egyszer valaki nem csinálja már meg soha. Sajnos, sok minden elpusztult negyvenötben, az ostromkor, a bombázáskor és előtte. Balassagyarmat története – bár remek monográfiája van a városnak – sokkal gazdagabb, miként mondják vagy hiszik az emberek egyáltalán.

ISKOLA, SZÍNHÁZ, HECCKÁPLÁR

A reformáció idejében például olyan iskolája volt, hogy Szenczi Molnár Albert meglátogatta és megdicsérte. Ez szenvedély, valódi hobbi, ezt nem lehet másként csinálni csak valahogy ily módon. A családom mindig

csodálkozik, hogy én milyen régi játékokkal játszom, hogy nem az élőkkel törődöm, hanem a holtakkal.

– *Nógrád megye értéktudatát bizonynyal erősítheti a gyűjtemény, ha beépülhet a közfelfogásba. Nem túl erős ez a tudat, nem elég ismert-széleskörű és talán azért is, mert eddig hiányosak voltak a dokumentált részek.*

– Az ismeretlenség miatt dolgoztam.

– *Hogy folytatható a munka?*

– A város nagyszerűen viselkedett. Van egy kis kastély-féle épület a főutcán, a Csillag-ház, ott kapott helyet a gyűjteményem. Kevés megye van olyan, mint Nógrád, él ott egy egészen kiváló irodalomtörténész is. Életerős szervezete működik hosszabb ideje már a helyi gyűjtésnek. Nagyon értékes dolgok jelennek meg a *Palócföldben*. Nagyszerű történeti könyv jelent meg a megyéről, városról, amiket kiválóknak tarthatunk. Ám azokban is csak azt foglalhatták össze, amiről egyáltalán tudtak. Azt keresem – ami hiányzik. Azt gyűjtöm össze. Balassagyarmatnak érdemes színház-története is van egyebek mellett, amilyen csak a budaiaknak lehet még, esetleg. Olyan plakátgyűjteményt hagyott hátra például Nagy Iván, s olyan dokumentumok kerültek előtérbe, amelyek mindig is hiányozhattak. Körülbelül ötszáz folyóiratot és minden újságot végignéztem az évtizedek alatt. Remélhetjük-e vajon, hogy például az említett színházi gyűjteménynek, amelynek vidéki mását sehol sem láttam, jut valahol, valamikor, valamiféle állandó hely?

– Az iskola Gyarmaton egyben a színház helye is volt, erről többnyire megfeledeztek. A főispántól egy kiváló koponyájú városi ügyvéd, bizonyos Bodnár István, aki például sikerrel védte 1850-ben a cenzualistákat, engedélyt kapott arra, hogy az akkor még nem katolikus, hanem magyar nemzeti iskola egyik termét a város színház céljára igénybe vehesse. A tanító volt a színház gondozója. A gyümölcsöző, példásan jó kapcsolat a színház és az iskola között úgy ért véget, hogy jött egy hecckáplár, aki kihajigálta a színház egész apparátusát, és akkor aztán sokáig meg is akadt ez az ügy. A tanító azonban otthagya a tanítóságot és operett énekeket, betéteket, színházi dalokat szerzett. Amíg működött a kettő egy fedél alatt - kölcsönhatásban voltak egymással. Színház és iskola! Az az iskola mindenkit befogadott, három nyelven folyt a tanítás, a szlovák lutheránusoknak külön iskolájuk volt. Ha azonban magyar származék lutheránus gyerekről volt szó, akkor őt a nemzeti iskolába írták a szülei. Az iskola történetét egy kiváló plébános megírta ugyan, de ezt az egész színház-iskola ügyet valahogy elhallgatta. A dokumentumokban elég

bizonyíték van minderre. Faluból mezőváros lett, s abból meg megyei székhely, Balassagyarmat engem csakis így érdekelhet: nem adatokban élek, folyamatokban gondolkozom. Hogyan változott ebből az, s abból hogyan-mivé nőtt ki valami egészen más. Például a törökkorban, amikor magyar kézen volt Balassagyarmat, milyen nagyszerű református iskola működött! Hadd mondjam még el azt is, hogy a legértékesebb vitézi énekünk egy balassagyarmati várkapitányról szól: „*Felemeli Kádár szemeit az égre...*”

TANÁR URAIMÉK, KÉREM...

– A városi elnök szívvel-lélekkel támogatja a helytörténeti munkát, erre mindig jut pénz. Balassagyarmatnak minden változás közepette olyan vezetőjének kell lennie, akinek van érzéke, sőt szíve-esze a történelemhez, én ezt ott nagyon fontosnak tartom. Gondolom, más is így lehet ezzel. „*Az a nép, amelyik életben akar maradni – múltját el ne feledje és meg ne tagadja, mert ha elfelejti vagy megtagadja, akkor tulajdon jövőjét és becsületét tiporja el*” – tanította meg velünk gimnáziumi tanárunk, ma is szó szerint ismétlem. Koltai Gyula és Arдай Pál tanáraimra emlékszem szeretettel, hálával. Úgy mentem az egyetemre, hogy a történeti módszertant már eleve ismertem. Ezt Arдай tanár úrnak köszönhettem. Ragaszkodom Balassagyarmathoz, így talán még ez is érthető. Olyan magyar tanárunk volt, hogy ha nem nőszül meg és nem kell igazi nagycsaládot eltartania, nagyon kiváló történelemtanár lehetett volna az egyetemen. Szabó Sándorra gondolok. Az ő tanítási órájáról soha nem hiányzott senki, még a betegek is eljöttek. Nem adatokat hallottunk halmazatban, élénk tudta varázsolni, szinte színpadszerűen megjelenítve mindig a témát, mintha élne minden, amiről beszélt. Voltak aztán komisz emberek is. A gyarmati komisz embereket sem emlegetem fel rossz érzéssel. Megtanultam, hogy például úgy nem szabad viselkedni, ahogy éppen ötölük láttam. – Talán feszengek és ez érzékelhető, annyira különös az életem, annyira sokágú, hogy mindig zavarba kerülök, ha tőlem életrajzot kérnek.

– *Azt a kettős arcot, amelyről az imént szó volt, a jövőt tekintve, hogy nézzük?*

– Úgy kell nézni, hogy amikor én nyolcvan éves voltam, följánlottam: visszavonulok a főgondnoki tisztségből. Ehhez azonban az egyház és a hivatal sem járult hozzá. Említettem, hogy törvényerejű rendelet

szabályozza a főgondnoki státust. Roppant érdekes mozzanata például, hogy nem lehet sem püspököt, sem főgondnokot választani a mi népünknek, reformátusainknak sem, de lemondani sem lehet, csak ha előzőleg az Elnöki Tanács hozzájárul. Ha nem ad előre engedélyt – nem vonulhatnak vissza. Nem kaptam meg az engedélyt. Még legalább egy évet kértek tőlem. A főkurátori posztot tehát tartanom kell egy ideig. Öt püspökségünk van, én a budapesti Tóth Károly püspökkel együtt most továbbszolgállok. Diplomátának és püspöknek is kiváló ember.

– *Ez emlékeztet arra, hogy a reformátusság egész fennállása, megmaradása mindig összekapcsolódott valamilyen kényszerítő kötelezettséggel, mint akár Ráday Pál fejedelmi kancellária-vezető esetében is.*

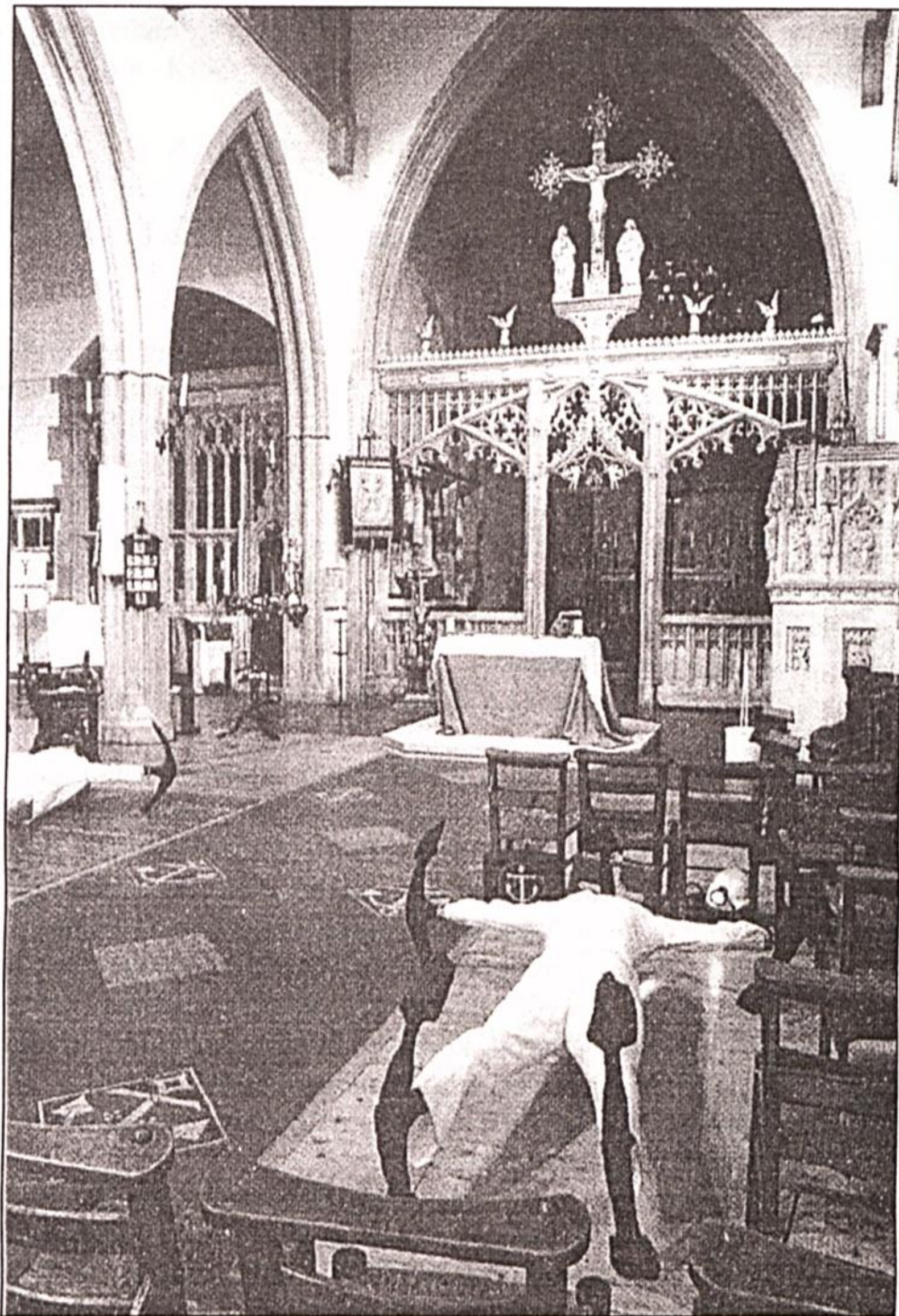
– Rádai Pálról van elnevezve a kollégiumunk. Kossuth előtt a legnagyobb magyar diplomata volt. Ezek persze itt most mind idézetek, nem az én egyedülvaló gondolataim.

– *Mostanában Rádayról jelent meg egy tanulmány gyűjtemény kötet, Ráday Pál születésének 300. évfordulójára professzor úr szerkesztésében.*

– Erről a kötetről nem valami jó érzéssel emlékezem meg. Egyszerűen nem adtak időben korrekturát, tele van a könyv sajtóhibával. Hogy érthetőbb legyek: a református etikát komolyan veszem. Olyan családi hagyomány ez nálunk, mint ahogy időnként puliszkát főzünk, mert eredetileg erdélyiek voltak az őseink. Ne beszéljünk inkább erről sem. Nem akarok az egyháznak reklámot csinálni, kritikusa is vagyok, majd' azt mondják néha, hogy már-már ellenzéke, amiről aztán egy egészen jó tanulmányt tudnék most mondani, ami senkit nem érdekelne. Nem feladatom, hogy dicsérjem az egyházat. A nemzet becsülete előbbre való.

– *Általában véve, a reformátori elveknél gyakorta a nemzeti becsület kerül előtérbe.*

– Roppant egyszerű ez. Nálunk minden magyarul hangzik el. Az első magyar nyelvű bibliát kiadták hasonmásban, egyenként és egymás után adják ki újra és újra egyházi irodalmunk 16–17. századbeli dokumentumait. Egész sorozata van már ily módon a magyar kincsnek. Mégis azt mondom, mindent csak folyamatában tudhatunk jól elképzelni. Másként is megfogalmazva: mindennek megvan valahol már csírájában az örök folytatása. Az ember arculata lehet kettőzött. Az élet egy.

Kicsiny Balázs: Szent Kelemen napja (2000)

Fotó: James Howe